

تأثیر انفاق بر رشد اقتصادی در قرآن

رقیه علمدار^۱

چکیده

در ادبیات اسلامی، اقتصاد یکی از مفاهیم اساسی است که جایگاه بسیار مهمی در قرآن ایفا کرده است. با این اهمیت، توجه به مسائل اقتصادی از جمله؛ رشد و توسعه اقتصادی اهمیت چندانی داشته است. قرآن کریم عوامل گوناگونی را برای رشد اقتصادی بیان نموده است، یکی از مؤثرترین عوامل رشد اقتصادی که جامعه را از فقر نجات داده است، انفاق می باشد. انفاق نه تنها موجب کاهش اموال نیست؛ بلکه می تواند موجب حفظ و رشد داری ها در دنیا شود و همین امر اجر معنوی و پاداش اخروی برای انفاق کننده را به دنبال دارد. از این رو مقاله حاضر با روش توصیفی و با مطالعه کتابخانه ای سعی دارد تأثیر انفاق بر رشد اقتصادی را بررسی کند. نتایج تحقیق نشان می دهد که انفاق نقش به سزایی در رشد و توسعه اقتصادی دارد که مهم ترین تأثیر آن را می توان در توزیع ثروت همراه با عدالت، ترجیح مصلحت عامه، کاهش فساد مالی و فقر زدایی مشاهده نمود.

واژگان کلیدی: انفاق، رشد اقتصادی، فقرزدایی، عدالت اقتصادی، توزیع ثروت.

^۱. طلبه سطح دو، حوزه فاطمیه (سلام الله علیها)، ۹۵۱۲۲۰۷۲۰۹.

مقدمه

اقتصاد و برطرف شدن خلأهای آن در جامعه از اهداف عالیه تعالیم اسلامی است. از این جهت، شریعت اسلام از درآمدها و سودهای مالی افراد سهمی را برای جامعه قرا داده است. برای رسیدن به این هدف، برنامه وسیعی در نظر گرفته شده است، که مهم‌ترین آن در اسلام توصیه به انفاق است. از آنجا که هزینه کردن اموال به جامعه در ایجاد و تزیینات عمومی و رها کردن توان‌گر و ناتوان به حال خود، که روز به روز شدیدتر شده و موجب به وجود آمدن فاصله طبقاتی شده است. با توجه به این امر، انفاق توانسته جریان پول را از طبقات ثروتمند به سوی طبقات کم درآمد سوق داده و در جهت رفع فقر نقش فعال داشته باشد. با این اهمیت ضرورت دارد به تأثیر انفاق در رشد اقتصادی پرداخت.

از جمله پژوهش‌ها و مطالعاتی که در این زمینه صورت گرفته است می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

۱. مقاله‌ی «رهیافتی بر راه‌کارهای اجرایی انفاق در جامعه از منظر آیات و روایات»، نویسنده: محمود واعظی، ۱۳۹۸. (هدف از این مقاله، بیان آثار اجتماعی انفاق و بررسی راه‌کارهایی برای گسترش انفاق در جامعه در دو بعد نظری و شناختی- بینشی بیان شده است.)
۲. مقاله‌ی «همخوانی آموزه‌های قرآن با عوامل پیشرفت و توسعه اقتصادی در جامعه بشری»، نویسنده: اسمر جعفری، ۱۳۹۷. (نویسنده در این مقاله، ضمن معرفی مؤلفه‌های مهم توسعه‌ی اقتصادی از منظر اندیشمندان، با گزینش مهم‌ترین آن‌ها و عرضه بر قرآن، آیات را که به این شاخص‌ها دلالت دارد، استخراج گردیده است، که یکی از این مؤلفه‌ها انفاق است.)
۳. مقاله‌ی «ارتباط انفاق و رشد اقتصادی در ایران»، نویسنده: مصعب عبدالهی، ۱۳۹۶. (هدف از این مقاله، استفاده از روش مد خود توضیح برداری (VPR) و آزمون علیت گرنجری به دنبال آزمون این فرضیه است که ارتباط علی دو طرفه میان انفاق و رشد اقتصادی وجود دارد.)

با بررسی در پیشینه‌های فوق؛ تمامی مقالات به صورت کم و کیفی به مفهوم انفاق و ارتباط آن با رشد اقتصادی پرداخته است؛ ولی مقاله حاضر درصدد است تأثیر انفاق را در رشد اقتصادی بیان کند. برای پاسخ به این سؤال، سؤالات فرعی بیان می‌شود. ۱. اقتصاد در قرآن دارای چه جایگاهی است و منظور از رشد اقتصادی چیست؟ ۲. انفاق در قرآن دارای چه مفهومی دارد؟

۱. تبیین رشد اقتصادی

این مفهوم که از جمله مفاهیم مهم در جامعه‌ی اسلام محسوب می‌شود، متشکل از دو واژه رشد و اقتصاد است، رشد در لغت به معنای؛ راه یافتن به مقصد، راه‌یابی^۱ و در مقابل ضلال و گمراهی بیان شده است.^۲ و در اصطلاح عبارت است از؛ تغییراتی که در ساختار بدنی، عصبی و رفتاری دیده می‌شود.^۳ مشهور فقها، رشد را به معنای اصلاح امور مالی و توان تدبیر در این حیطه می‌دانند. محقق حلی در این باره چنین می‌نویسد: «دومین شرط که برای وام‌گذاری اموال کودک به او نیاز است، رشد است.»^۴ واژه اقتصاد نیز از ماده قصد گرفته شده و به معنای اراده به انجام کاری،^۵ عدل و میانه‌روی، استقامت در مسیر آمده است.^۶ و در معنای رایج کنونی؛ به معنای خانه و یا به معنای اراده کردن بیان شده است.^۷ و در اصطلاح؛ مجموعه‌ای از گزاره‌های دینی است که به عنوان زیر بنای نظام اقتصادی به شمارش می‌آید.^۸

با توجه به واژه‌های رشد و اقتصاد که بیان شد، منظور از رشد اقتصادی عبارت است از؛ افزایش مادی کل درآمد یک جامعه که در طول دوره معین است و به عبارت کلی؛ افزایش کمی تولید در یک دوره‌ی مشخص که با دوره‌های مشابه نسبت دارند را رشد اقتصادی گویند.^۹

رشد اقتصادی که به معنای رسیدن به همه بایسته‌ها در فعالیت‌ها و مسائل اقتصادی اطلاق شده است، در قرآن کریم از اهمیت و ارزش بسیاری برخوردار است. در ارزش اقتصاد و رشد و شکوفایی آن همین نکته بس که امور اقتصادی جایگاهی مهم در مسائل اعتقادی و عبادی دارد: «لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُولُوا وَجُوهَكُمْ قَبْلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ...؛ نیکی این نیست که روی خود را به سوی مشرق و مغرب کنید، بلکه نیکی واقعی، که شایسته است در همه امور شما ملاک و قرار گیرد، منش و رفتار کسانی است که به

۱. عمید، فرهنگ فارسی، ج ۲، ص ۱۰۴۴.

۲. ابن منظور، لسان العرب، ج ۳، ص ۱۷۷.

۳. ماسن و دیگران، رشد شخصیت کودکان، ج ۱، ص ۱۱.

۴. محقق حلی، شرایع الاسلام، ج ۲، ص ۸۵.

۵. مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن‌الکریم، ج ۹، ص ۲۶۹.

۶. ابن منظور، لسان العرب، ج ۳، ص ۳۵۳.

۷. فدیر، خودآموز اقتصاد، ص ۸.

۸. هادوی، مکتب و نظام اقتصادی اسلام، ص ۴۵.

۹. تودارو، توسعه اقتصادی در جهان سوم، ص ۱۱۷.

خدا و روز قیامت و فرشتگان و کتاب آسمانی و پیامبران ایمان آورده‌اند، و ثروتشان را با آنکه دوست دارند به خویشان و یتیمان و درماندگان و در راه ماندگان و سائلان و در راه آزادی بردگان می‌دهند.^۱ یا به عبارت دیگر؛ مایه قوام اجتماع بوده آنجا که قرآن می‌فرماید: «وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا؛ و اموالتان را که خدا مایه‌ی قوام زندگی شما گردانیده به سبک مغزان ندهید، ولی آنان را از درآمد آن بخورانید و لباس بپوشانید و با آنان به صورتی شایسته و پسندیده سخن گوید.»^۲ ولی در مقابل، فقدان این امر موجب فقر و فروپاشی اجتماعی را به همراه خواهد داشت. به همین جهت، از آنجا که خداوند در مسائل عبادی از انسان‌ها خواسته شده تا به کمال برسد. در مسائل اقتصادی نیز از مردم خواسته تا به فعالیت‌های اقتصادی توجه زیادی داشته باشند تا اقتصاد در اجتماع رشد یابد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید برای خدا به عدالت بسیار با استواری برخیزید و به عدالت شهادت دهید.»^۳

۲. عوامل رشد اقتصادی در قرآن کریم

با توجه به جایگاه رشد اقتصادی در قرآن کریم، عوامل بسیاری در جهت رشد و شکوفایی اقتصادی بیان شده است. این عوامل محدود به فعالیت‌های مادی نیست؛ بلکه فعالیت‌های معنوی انسان را نیز شامل می‌شود. به همین جهت لازم است به برخی از مهم‌ترین این عوامل اشاره نمود:

۲-۱. ایمان به خدا

اولین و مهم‌ترین عامل در رشد اقتصادی، ایمان به خدای یگانه و داشتن روحیه‌ی توحید و یکتاپرستی در بحث تولید و اقتصاد است. بر همین اساس، تمامی انسان‌ها هرگونه فعالیت‌ی که دارند، همه از آن خداوند است و مستقل از اراده او نیست: «وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ حَتَّىٰ إِذَا أَقْلَتْ سَحَابًا ثَقَالًا سَقْنَاهُ لِبَدٍ لَّيْدٍ فَنَزَّلْنَا بِهِ الْمَاءَ فَأَخْرَجْنَا بِهِ مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ كَذَٰلِكَ نُخْرِجُ الْمَوْتَىٰ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ؛ و اوست که باده‌ها را پیشاپیش باران رحمتش به عنوان مژده دهنده می‌فرستد تا هنگامی که ابرهای سنگین بار را بردارند، آن را به سوی سرزمینی مرده می‌رانیم، پس به وسیله آن باران نازل می‌کنیم و به وسیله باران از هر نوع میوه از زمین

^۱. بقره: آیه ۱۱۷.

^۲. نساء: آیه ۵.

^۳. مائده: آیه ۸.

بیرون می‌آوریم و مردگان را نیز در روز قیامت این گونه از لای گورها بیرون می‌آوریم، باد، ابر، باران، زمین، رویدن گیاهان و انواع میوه‌ها را مثل زدیم تا متذکر و یادآور اراده و قدرت بی نهایت خدا شوید.^۱

لذا انسان از آنجا که با اراده خود کار می‌کند، ولی اراده خداوند بهترین نقش را در توسعه‌ی اقتصادی دارد. توحید نه تنها در توسعه تجلی یافته؛ بلکه در رشد اقتصادی نیز تأثیر دارد. خداوند خود در قرآن می‌فرماید: «لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ»؛ کلیدهای آسمان‌ها و زمین فقط در سیطره مالکیت اوست. رزق و روزی را برای هر کس که بخواهد وسعت می‌دهد و یا تنگ می‌گیرد. یقیناً او به همه چیز داناست.^۲ در چنین حالتی کسانی که در زمینه‌ی اقتصاد و فعالیت‌های اقتصادی به خدا ایمان دارند، در سخت‌ترین شرایط اقتصادی از یاد خداوند غافل نمی‌شوند و در زمان بحران اقتصادی، چشم و امید به رحمت الهی دارند و در هنگام رشد اقتصادی شاکر هستند: «هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذَلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهِ وَإِلَيْهِ النُّشُورُ»؛ اوست که زمین را برای شما رام قرار داد، بنابراین بر اطراف و جوانب آن راه روید و از روزی خدا بخورید، و برانگیختن مردگان و رستاخیز به سوی اوست.^۳

طبق این آیه، انسان نه تنها خود را زیر سایه‌ی عبودیت و ایمان به خدا می‌داند؛ بلکه خوشحال است که با اعتماد به خداوند متعال در حوزه فعالیت‌های اقتصادی سبب رشد اقتصادی است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُلْهِكُمْ أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ»؛ ای مؤمنان مبادا اموال و فرزندان شما را از یاد خدا غافل کنند، و آنان که به خاطر مال و فرزند از یاد خدا غافل می‌شوند، زیانکارند.^۴ از این جهت، عملیات اقتصادی می‌تواند مظهر ایمان به خدا باشد. از یک سو سبب پیدایش انگیزه مثبت برای تلاش‌های اقتصادی می‌شود و از سوی دیگر موجب دوری از آفات زیان‌بار در اقتصاد خواهد شد. همین امر موجب تحقق تولید و بهینه‌ی اقتصادی و به تبع آن موجب پیشرفت جامعه‌ی اسلامی خواهد شد.^۵

۱. اعراف: آیه ۵۷.

۲. شوری: آیه ۱۲.

۳. ملک: آیه ۱۵.

۴. منافقون: آیه ۹.

۵. انصاری، «مبانی اقتصادی از دیدگاه قرآن کریم»، ص ۱۲.

رَبِّ لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ وَأَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ؛ و از آنچه روزی شما کرده‌ایم انفاق کنید، پیش از آنکه یکی از شما را مرگ در رسد و بگوید: چرا مرا تا مدتی نزدیک مهلت ندادی تا صدقه دهم و از شایستگان باشم.^۱ از این جهت، انفاق موجب کاهش فساد مالی می‌شود. امام علی (علیه‌السلام) در این باره می‌فرماید: «فَدَعَ الْإِسْرَافَ مَقْتَصِدًا وَ اذْكُرْ فِي الْيَوْمِ غَدًا وَ أَمْسِكْ مِنَ الْمَالِ بِقَدْرِ ضَرُورَتِكَ وَ قَدِّمِ الْفَضْلَ لِيَوْمِ حَاجَتِكَ؛ از زیاده روی بپرهیز و میانه‌روی پیشه کن. امروز به فکر فردایت باش. از مال به قدر نیازت نگه دار و آنچه افزون آید، پیشاپیش برای روزی که بدان نیازمند گردی، روانه دار.»^۲

اسراف و تبذیر که نمونه‌ای از فساد مالی است، اگر در اثر انفاق صورت گیرد، از کجروی‌ها و اعمال ناشایست جامعه انسانی جلوگیری کرده و همین امر باعث کاهش فساد مالی یا از بین رفتن فساد می‌شود. در این صورت، انسان با انفاق کردن از پدیده زشت اجتماعی دور شده و راه‌های صحیح مصرف را انتخاب می‌کند.^۳

۴. فقرزدایی

یکی از عمده‌ترین نگرانی بشر، فقر مالی است که انسان را آزرده و او را از مسیر فطری بازداشته است. با این وجه، انفاق یکی از مهارت‌های اخلاقی است که انسان را از فقر دور کرده و تخیل آدمی را در برابر فقر افزایش داده تا در مقابل آن دچار سختی و تنگنا قرار نگیرد. قرآن کریم در آیات الهی در این باره فرمودند: «فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ وَأَسْمِعُوا وَأَطِيعُوا وَأَنْفِقُوا خَيْرًا لِّأَنْفُسِكُمْ وَمَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ؛ بنابراین به اندازه استطاعتی که دارید از خدا پروا کنید و دعوت حق را بشنوید و اطاعت نمایید و انفاق کنید که برای شما بهتر است؛ و کسانی که خود را از بخل و حرص بازدارند آنان رستگارند.»^۴ یا در آیه دیگر چنین می‌فرماید: «الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُم بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ؛ کسانی که اموالشان را در شب و روز و پنهان و آشکار انفاق می‌کنند، برای آنان نزد

۱. منافقون: آیه ۱۰.

۲. نهج‌البلاغه، نامه ۲۱.

۳. فاطمه‌الناز یوسفی، «راه‌کارهای فردی مقابله با مفاسد مالی با تأکید بر آموزه‌های علوی»، ص ۱۰۴.

۴. تغابن: آیه ۱۶.

پروردگارشان پاداشی شایسته و مناسب است؛ و نه بیمی بر آنان است و نه اندوهگین می شوند.^۱

با این تفسیر، در پرتو آرامش که در اثر انفاق به دست آمده تحمل در او تقویت شده و از آثار شوم آن در امان خواهد ماند. به تعبیر دیگر؛ انفاق انسان را در برابر فقر تقویت کرده و او را از دچار شدن به فقر جلوگیری داشته است و همین امر در توزیع ثروت و رشد اقتصادی نقش مؤثری دارد. قرآن در این باره چنین فرمودند: «الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ»؛ آنان که به غیب ایمان دارند و نماز را بر پا می دارند و از آنچه به آنان روزی داده ایم، انفاق می کنند.^۲

به همین جهت، قرآن کریم با بیان های گوناگون به اهمیت انفاق برای رفع محرومیت از افراد جامعه را یادآور شده و انسان ها را به آن تشویق کرده است: «الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ»؛ همانها که در توانگری و تنگدستی انفاق می کنند؛ و خشم خود را فرو می برند؛ و از خطای مردم می گذرند، و خدا نیکوکاران را دوست دارد.^۳ در نتیجه، انسان با انفاق کردن در راه خدا، ضمن اینکه واجبی را ادا کرده است؛ بلکه به وسیله آن درصدد است فقر و محرومیت را در جامعه کاهش دهد. با این بیان، انفاق نقش به سزایی در فقر زدایی و به تبع آن موجب رشد اقتصادی است.^۴

چراکه در نظام اسلامی و اقتصادی، هر مالی که در اختیار بشر است از جانب خداوند است؛ لذا بر انسان ها واجب است تا این اموال را به مردم ببخشاید تا هدف آفرینش تحقق یابد. از جهت دیگر، خداوند در قرآن کریم بیان کرده است که این بخشش اموال مختص گروه ها و اقشار فقیر و ضعیف جامعه است: «وَفِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ»؛ و در اموالشان حقی برای سائل تهیدست و محروم از معیشت بود.^۵ با این تفسیر، نه تنها هیچ فقری در جامعه به وجود نمی آید؛ بلکه انسان با بخشش اموال در این راه، سرمایه اش فزونتر و با این عمل موجب رشد و شکوفایی اقتصادی خانواده خواهد شد.

۱. بقره: آیه ۲۷۴.

۲. بقره: آیه ۳.

۳. آل عمران: آیه ۱۳۴.

۴. خلیلان، شاخص های توسعه اقتصادی از دیدگاه اسلام، ص ۱۷۱.

۵. ذاریات: آیه ۱۹.

نتیجه‌گیری

رشد اقتصادی در آموزه‌های اسلامی مفهومی چندبعدی است که شامل افزایش مادی درآمد جامعه در کنار تنظیم امور و میانه‌روی است. این مفهوم در قرآن جایگاه ویژه‌ای دارد و به‌عنوان یکی از پایه‌های قوام جامعه معرفی شده است. قرآن کریم تأکید می‌کند که فقر و کم‌توجهی به اقتصاد می‌تواند باعث فروپاشی اجتماعی شود و بر ضرورت تقویت ایمان، تقوا و تلاش برای دستیابی به رشد اقتصادی پایدار تأکید می‌کند. ایمان به خداوند انگیزه تلاش را تقویت کرده و از آفات اقتصادی مانند حرص و فساد جلوگیری می‌کند. تقوا نیز سبب نزول برکات الهی و استفاده صحیح از منابع می‌شود، درحالی‌که کار و کوشش به‌عنوان عامل اصلی رهایی از فقر و تحقق شکوفایی اقتصادی شناخته می‌شود.

یکی دیگر از عوامل کلیدی در رشد اقتصادی از دیدگاه قرآن؛ امنیت و انفاق است. امنیت اقتصادی، همان‌طور که در داستان حضرت ابراهیم (علیه‌السلام) و شهر مکه مشاهده می‌شود، نعمتی الهی است که بستر شکوفایی اقتصادی را فراهم می‌کند. همچنین، انفاق به معنای بخشش و کمک به فقرا، به‌عنوان ابزاری برای توزیع عادلانه ثروت و کاهش شکاف طبقاتی معرفی شده است. انفاق در شکل‌های مختلفی چون زکات، خمس، و صدقه، باعث تقویت عدالت اجتماعی و مشارکت اقتصادی می‌شود. این امر با کاهش فقر و ایجاد فرصت‌های اقتصادی جدید، جامعه را به سمت رشد پایدار و عدالت‌محور هدایت می‌کند. بنابراین، قرآن با ارائه راهکارهایی همچون ایمان، تقوا، تلاش، امنیت و انفاق، چارچوبی جامع برای تحقق رشد اقتصادی در جوامع اسلامی ارائه می‌دهد که علاوه بر جنبه‌های مادی، ابعاد معنوی زندگی را نیز شامل می‌شود.

فهرست منابع

* قرآن کریم

* نهج البلاغه

۱. ابن فارس، احمد بن فارس، *معجم مقاییس اللغة*، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۳.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، *لسان العرب*، بیروت، دارصادر، ۱۳۷۵.
۳. انوری، حسن، *فرهنگ بزرگ سخن*، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۸۱.
۴. تودارو، مایکل، *توسعه اقتصادی در جهان سوم*، ترجمه: غلامعلی فرجادی، تهران، مؤسسه عالی پژوهش در برنامه‌ریزی و توسعه، ۱۳۷۸.
۵. حرانی، ابن شعبه، *تحف العقول*، قم، مؤسسه انتشار اسلامی، ۱۴۰۴.
۶. حسینی دشتی، سیدمصطفی، *معارف و معاریف*، تهران، انتشارات آرایه، ۱۳۸۵.
۷. خرمشاهی، بهاء‌الدین، *دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی*، تهران، انتشارات ناهید، ۱۳۷۷.
۸. خسروانی، علیرضا، *تفسیر خسروی*، تهران، انتشارات اسلامی، ۱۳۹۰.
۹. خلیلیان، محمد جمال، *شاخص‌های توسعه اقتصادی از دیدگاه اسلام*، قم، مرکز نشر مؤسسه آموزش و پژوهش امام خمینی (رحمه الله علیه)، ۱۳۸۶.
۱۰. دهخدا، علی‌اکبر، *لغت‌نامه دهخدا*، تهران، روزنه، ۱۳۷۳.
۱۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، *مفردات الفاظ قرآن کریم*، بیروت، دارالقلم، ۱۳۷۴.
۱۲. زرنگاری، بتول، *آثار اجتماعی اتفاق از دیدگاه قرآن*، تهران، طلوع باران، ۱۳۶۴.
۱۳. سبحانی تبریزی، جعفر، *سیمای اقتصاد اسلامی*، قم، مؤسسه تحقیقاتی و تعلیماتی امام صادق (علیه السلام)، ۱۳۷۸.
۱۴. سجادی، جعفر، *فرهنگ و معارف اسلامی*، تهران، کومش، ۱۳۷۳.
۱۵. طباطبائی، محمدحسین، *تفسیر المیزان*، مترجم: محمدباقر موسوی، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۸.
۱۶. طبرسی، فضل بن حسن، *مجمع البیان*، بیروت - لبنان، دارالمعرفه، ۱۴۰۸.
۱۷. عمید، حسن، *فرهنگ فارسی*، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۱.
۱۸. فاضل قانع، حمید، *سبک زندگی براساس آموزه‌های اسلامی*، قم، مرکز پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۹۲.
۱۹. فخررازی، محمد بن عمر، *تفسیرکبیر*، بیروت - لبنان، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۲۰.

۲۰. فدیر، لوئیس، *خودآموز اقتصاد*، مترجم: فیروزه خلعت‌بری، تهران، شرکت شباویز، ۱۳۶۶.
۲۱. قرطبی، محمدبن احمد، *الجامع لاحکام القرآن*، تهران، انتشارات ناصرخسرو، ۱۳۶۴.
۲۲. ماسن و دیگران، پاول هنری، *رشد شخصیت کودکان*، مترجم: مهشید یاسایی، تهران، نشر مرکز، ۱۳۹۵.
۲۳. مجلسی، طبرسی، *بحار الانوار*، بیروت - لبنان، دارالمعرفه، ۱۴۰۸.
۲۴. محقق حلی، جعفر بن حسن، *شرایع الاسلام*، قم، اسماعیلیان، ۱۴۰۸.
۲۵. مصطفوی، حسن، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران، نشر کتاب، ۱۳۶۰.
۲۶. مکارم شیرازی، ناصر، *تفسیر نمونه*، تهران، چاپ دهم، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱.
۲۷. موسوی اصفهانی، *ملاحظات پیرامون پیام‌های اقتصادی قرآن*، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۹.
۲۸. هادوی، مهدی، *مکتب و نظام اقتصادی اسلام*، تهران، خانه خرد، ۱۳۷۸.

مقالات

۱. پیغامی و دیگران، عادل، حیدر، «نقش برنامه درسی اقتصاد در برنامه تعلیم و تربیت رسمی و عمومی دنیا»، نوآوری‌های آموزشی، ش ۳۷.
۲. جعفر انصاری، «مبانی اقتصادی از دیدگاه قرآن کریم»، علوم اسلامی، معرفت، ش ۶۶، ۱۳۸۲.
۳. فاطمه الناز یوسفی، «راه کارهای فردی مقابله با مفاسد مالی با تأکید بر آموزه‌های علوی»، مرکز پژوهش و مطالعات تخصصی نهج‌البلاغه، فصل‌نامه آیین علوی، ش ۶، ۱۳۹۹.
۴. واعظی و همکاران، محمود، نجمه، «رهیافتی بر راه کارهای اجرایی انفاق در جامعه از منظر آیات و روایات»، پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، ش ۱۲۰، ۱۳۹۸.